Лілія Дідун

Особливості виявлення семантики інтенсивності у фразеологізмах зі спільним компонентом на фіксованому місці через наскрізний чинник

Фразеологічний мовний пласт відкриває перед дослідниками багато можливостей для розгляду особливостей виявлення семантики інтенсивності. До фразеологізмів із значенням інтенсивності зараховують досить різні в структурному плані одиниці, адже визначальним для добору слугує тлумачення одиниці, що містить показники інтенсивності («дуже», «сильно», «надто», «зовсім», «абсолютно», «надзвичайно», «цілком», «інтенсивно» тощо). Експліцитні засоби вираження семантики інтенсивності є багатою основою для наукових зацікавлень. Реалізація значення підсилення на компонентному рівні вимагає ширшого розгляду, враховуючи склад та структурну організацію фразеологізмів. ФО зі значенням інтенсивності досить часто містять у своїй структурі певний компонент на фіксованому місці. Такими чинниками організації фразеологічного матеріалу є службові частини мови, що дало змогу розглянути матеріал в одному руслі дослідження. Зосередимо увагу на прийменниках, що сприяють виявленню просторової реалізації та часового напрямку.

Актуальність дослідження ґрунтується на семантичному аспекті вивчення фразеології та обумовлена потребою розгляду засобів реалізації семантики інтенсивності ФО. Метою статті є розгляд експліцитних засобів виявлення семантики інтенсивності у ФО та виявлення наскрізного чинника в аналізованих фразеологічних структурах. Матеріалом дослідження стали ФО, які містять в тлумаченні показники інтенсивності та у складі яких є спільний структурний компонент на фіксованому місці (також і у факультативному варіанті) – службове слово (прийменник), визначений з урахуванням його семантики.

У значній кількості ФО із семантикою інтенсивності [137 одиниць] поширений прийменник ***до*** у позиції на початку структури. Ця група фразеологізмів відіграє важливу роль в означенні інтенсивності дії, стану, ознаки [Див., напр., 10 : 141]. Значний ряд фразеологізмів зі значенням інтенсивності наведено у «Словарі» за ред. Б. Грінченка при одному зі значень прийменника *до* (СлГр, I : 395). Науковці розглядають конструкцію з прийменником *до* як структурний чинник, що об'єднує одиниці зокрема і з підсиленим

значенням. «Оператор» *до* як засіб виявлення значення інтенсивності виокремлюють І. І. Туранський, О. М. Полянський, Т. Ф. Локшина, Шевченко; А. Калита, О. Алексієвець [9 : 77–78; 8 : 13; 6 : 8; 5]. Прийменники, зокрема *до*, виокремлює з-поміж засобів експліцитної інтенсивності Д. Є. Ігнатенко [4 : 141]. Фразеологічні звороти на зразок «до + імен. в Р. В.» Л. М. Марчук називає прикладом «регулярної моделі з градосемою «вказівка межі, ступеня якоїсь якості, дії»: *до краю*, *до останньої межі*, *до останку*, *до сліз*, *до болю*, *до смішного* та ін.» [7 : 335].

ФО з початковим прийменником *до* вже на структурному рівні можуть давати яскраву картину виявлення значення понад міру. Одиниці *до дрібниць* ‘повністю’ (СФУМ : 219), *до найменших подробиць* «дуже детально» (ФМЛ : 333) своєю структурою наголошують на інтенсивності виявлення через детальність, адже увага до дрібниці як «незначного, такого, що не має істотного значення» [СУМ, II : 414] яскраво демонструє повноту охоплення. ФО *до зубів* ‘*з сл. озброєний, озброїтися і т. ін.* Дуже добре, повністю’ (ФСУМ : 64) передає на рівні структури значення повного озброєння і прагнення цілковитого захисту. Фразеологізм *до пілочки* ‘*зі сл. оббирати.* Повністю, не залишаючи нічого’ (СФУМ : 515) містить у своєму складі зменшено-пестливу форму «пілочки», що підсилює максимальність ознаки – забрати повністю, абсолютно все без винятку, до найменших дрібниць. ФО *до серця* ‘*кому, в ролі обст.* Дуже сильно (бентежити, хвилювати, вражати)’ (ФСУМ УД, І : 178), *до глибини душі (серця)* ‘*зі сл. вражати, схвилювати і под.* Дуже, надто, надзвичайно’ (СФУМ : 149) позначають силу надмірної збентеженості, хвилювання людини. Інтенсивність, як видно зі структури одиниць, передається через вказівку на спрямування до середини, до «серцевини». Серцевина за СУМ – це «центр, головна, найважливіша частина чого-небудь; // суть, основа чого-небудь» [СУМ, IX : 149]. Той центр, основа, яка відповідає за надмірність хвилювання фігурує як визначальний компонент *серце*. Адже цей орган людини є символом зосередження почуттів, настроїв і переживань [СУМ, IX : 142].

У конструкціях прийменник *до* з іменником можуть утворювати своєрідне поєднання, яке позначає певний напрям до чогось реального або абстрактного. Наприклад, ФО *до [самих] кісток* ‘*з сл. промокнути, пробирати і т. ін.* Дуже сильно, наскрізь, повністю’ (ФСУМ : 76) образно позначають спрямування до середини як основи (а основа – це те, що тримає все інше, бо ж має найбільшу міцність, силу). Одиниці *до кореня* ‘*зі сл. знищити.* Повністю, остаточно’ (СФУМ : 308), *до останньої крапки* ‘абсолютно, зовсім’

(СФУМ : 310), *до рубця* ‘*зі сл. змокнути, промокнути і под.* Дуже сильно, повністю’ (СФУМ : 619) передають тяжіння, прямування до певної основи, чогось найменшого, що образно символізує повноту виявлення.

Подібні фразеологічні структури поєднують в собі окрім прийменника *до* й структурний підсилювальний показник (частка *аж*, сполучник *і*). У таких конструкціях прийменник *до* може займати позицію в середині структури ФО, вказуючи на спрямування «до когось-чогось»: *[аж] по [самі] п’яти; [аж] до [самих] п’ят* ‘дуже довгий’ (СФУМ : 589), *аж до самих кісток* ‘цілком, усім єством бути кимось або якимсь’ (УР ФТС : 11), *аж курява до хмар* ‘*з кого, в ролі обст.* Дуже сильно’ (ФСУМ УД, І : 23), *аж до ніг* ‘*у ролі обст.* Дуже низько’ (ФСУМ УД, І : 20), *[і] до потопу* ‘*жарт.* 1. Дуже довго’ (СФУМ : 550) та ін.

«Прийменник відіграє конструктивну роль у творенні мінімальних фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі» і «впливає на формування нового значення» [1 : 130]. Ю. О. Божко відводить прийменнику роль реалізатора конотативної семи лексичного значення самостійного слова і така реалізація «відбувається шляхом об’єднання семи граматичного значення прийменника і конотативної семи лексичного значення самостійного слова у гіперсему – сему фразеологічного значення» [2 : 128]. Це наголошує на синтезі значень прототипів компонентів задля витворення загального значення одиниці. Адже компонентне наповнення виявляє семантику інтенсивності, а прийменники сприяють реалізації компонентами підсиленого значення, вказуючи на тип відношень (просторові, часові). Просторові прийменники визначають параметри просторового значення: «безпосереднє місце перебування предмета щодо просторового орієнтира, функцію просторової координати та сторону просторового орієнтира, щодо якої встановлюють потрібну точку в просторі, шлях руху, вихідний та кінцевий пункти руху тощо» [3 : 333]. Значення прийменника *до* за СУМ: «*з род. в.* Сполучення з до виражають: просторові відношення. 1. Уживається при означення місця, предмета або особи, в бік яких спрямована дія. // При означенні кінцевого пункту чого-небудь. 2. Уживається при означенні межі поширення дії, явища і т. ін. Часові відношення. 4. Уживається при означенні часової межі дії, стану і т. ін.» [СУМ, ІІ : 315–316].

З огляду на своєрідну подібність способу тлумачення ФО вимальовується наскрізний чинник, який буде єднальною ланкою для виявлення підсиленого значення в аналізованому матеріалі – «вектор» інтенсивності, під яким ми розуміємо просторовий та часовий вектори. Враховуючи, що прийменник

до науковці зараховують до групи просторових прийменників [3], подамо фразеологічний матеріал, застосовуючи вектор напрямку як тяжіння «до кого-сь-чогось». Вектор буде позначати напрямки вгору, донизу (вертикальний вектор) та кінцеву межу (локалізатор кінцевого пункту). Зважаючи на те, що прийменник *до* визначається і як темпоральний, більшість з яких «формально споріднена з просторовими» [3 : 338], ми виокремлюємо ще один вектор – часовий або часову межу. «Вектор» інтенсивності «прямує» до умовної «межі», «позначки» у структурі ФО, якою є повнозначний компонент на позначення конкретного чи абстрактного поняття, реалії. Умовно позначаємо це формулою «до + компонент». На нашу думку, векторні напрямки з точками-компонентами, до яких вони спрямовані, яскраво показують підсилене значення фразеологізмів (Див. Таблицю 1).

Таблиця 1.

ФО з прийменником *до* на початку структури

Вектор напрямку або межа	**Фразеологічна одиниця**	**Визначальні компоненти**
Вертикальний напрям: вгору	***до зір*** ‘дуже високо’ (СФУМ : 265), ***аж до неба*** ‘*в ролі обст.* Дуже високо’ (ФСУМ УД, І : 20), ***[аж] до [самих] хмар; під [самі (самісінькі)] хмари*** ‘дуже високо’(СФУМ : 746)	зорі небо хмари
Вертикальний напрям: донизу	***до дна*** ‘1. Повністю, зовсім’ (СФУМ : 208), ***до кореня*** ‘*зі сл. знищити.* Повністю, остаточно’ (СФУМ : 308), ***до ноги*** ‘*в ролі обст.* Абсолютно все, всіх до одного, дощенту’ (ФСУМ УД, І : 175),	дно корень нога
До межі як соматизму	***до [самих] кісток [промокнути, змокнути, промерзнути, пронизувати]*** ‘дуже сильно, наскрізь’ (УР ФТС : 51), ***до зубів*** ‘*з сл. озброєний, озброїтися і т. ін.* Дуже добре, повністю’ (ФСУМ : 64), ***до голого тіла*** ‘цілком, повністю’ (СФУМ : 712)	соматизми
До межі як кінцевої перспективи	***до смерті (до загину)*** ‘2. *з дієсл.* Дуже, надзвичайно’ (СФУМ : 668), ***до краю*** ‘гранично, далі нікуди, цілком’ (ФБЛ : 91), ***до кінця*** ‘*в ролі обст.* Повністю, цілком’ (ФСУМ УД, І : 174)	смерть край кінець

До межі як абстрак тного поняття	***до неможливості*** ‘надзвичайно, дуже сильно’ (ФСУМ : 118), ***до любові*** ‘*кому і без дод.* Дуже подобається, любий хтось кому-небудь’(СФУМ : 357), ***до нестями*** ‘дуже, надзвичайно сильно’(СФУМ : 434), ***до чортиків*** ‘фам. 1. Дуже, надзвичайно. 2. *зі сл. напиватися, допитися і под.* До повного сп’яніння’(СФУМ : 771)	абстракт не поняття
До межі як стану, процесу	***до нудоти*** ‘дуже, надзвичайно, великою мірою (про те, що набридло, приїлось, викликає роздратування)’ (СФУМ : 442), ***до крику*** ‘дуже сильно, боляче’ (СФУМ : 313), ***до хрипоти*** ‘*зі сл. кричати, співати і т. ін.* Дуже сильно, голосно’(СФУМ : 752)	нудота крик хрипота
До межі як матері ального предмету	***до [останнього] шеляга*** ‘абсолютно все, повністю (про гроші)’(СФУМ : 775), ***до нитки*** ‘наскрізь, повністю, зовсім’ (ФБЛ : 114)	шеляг нитка
До межі як речовини	***до [останньої] краплі (краплини)*** ‘повністю’ (СФУМ : 310), ***до десятого поту [працювати, трудитися]*** ‘до крайньої (граничної) втоми’ (УР ФТС : 51)	крапля
Вектор часу, часова межа	***до схід сонця*** ‘дуже рано, перед настанням дня’ (СФУМ : 702), ***до білого снігу*** ‘дуже довго, тривалий час’ (СФУМ : 672), ***до третіх півнів*** ‘*у ролі обст.* Дуже довго, до пізнього часу, коли починають вдруге співати півні’ (ФСУМ УД, І : 178)	схід сонце сніг півень

Отже, як бачимо з таблиці, ФО з прийменником *до* на початку структури дають можливість визначити вектори для простеження підсиленого значення, визначити кінцеву межу прямування вектора інтенсивності. Ми виокремили межу як абстрактне поняття, матеріальний предмет, кінцеву перспективу, стан, процес та речовину. Напрям «до когось-чогось реального або абстрактного» і визначальний компонент як точка, на яку вказує вектор, дозволяє простежити механізм творення семантики інтенсивності в досліджуваних одиницях. Частіше за все визначальним компонентом-точкою є соматизми, матеріальні предмети, астрономічні поняття. Але значна кількість

саме соматизмів, що акцентує увагу на сфері «людина» та антропоцентричності таких ФО.

Визначення вектора інтенсивності наскрізним чинником для розгляду матеріалу дає змогу залучити до аналізу й інші фразеологічні структури. Деяка подібність у векторному представленні дає можливість розглянути фразеологізми з прийменником ***по*** на початку компонентного складу [23 одиниці]. Адже одне зі значень прийменника *по* за СУМ «*із знах. в.* Уживається при вказуванні на предмет, місце, простір, що є межею поширення певної дії або ознаки» [СУМ, IV : 604–607]. Тобто прийменник *по* вказує на умовну «позначку», певну межу, по яку «виявляється» інтенсивність, інший (повнозначний) компонент одиниці її називає. Це умовно можемо показати формулою «по + компонент». Компонентом-позначкою здебільшого виступають соматизми: *по очі* ‘*зі сл. роботи, турбот іт. ін.* Дуже багато’ (СФУМ : 478), *по вуха* ‘*чого, в ролі обст.* Дуже багато, великою мірою’ (ФСУМ УД, II : 137), *по горло* ‘*в ролі обст.* Дуже, надто, багато’ (ФСУМ УД, II : 138), *по маківку* ‘1. *у чому.* У великій мірі, увесь, повністю. 2. *чого, жарт.* Дуже багато (справ, клопотів, турбот і т. ін.)’ (СФУМ : 365), *по коліна* ‘*в ролі обст.* Надто багато (про виявлення чого-небудь негативного, злочинного); високо’ (ФСУМ УД, II : 144), *по [саму (самісіньку)] шию* ‘повністю, дуже багато’ (ФСУМ : 218). У ФО разом з компонентом-позначкою може траплятися займенник *сам*, що сприяє виявленню підсиленого значення: *по [саму (самісіньку)] шию* ‘повністю, дуже багато’ (ФСУМ : 218), *по самі вуха* ‘1. Дуже сильно, надзвичайно. 2. Повністю’ (ФМЛ : 62), *по [саме] горло* ‘1. *з сл. бути, мати і т. ін.* Дуже багато. 2. У великій мірі, повністю’ (ФСУМ : 38).

Розглянувши ряд одиниць [17 ФО], вибудуємо вектор прямування з певного відправного до кінцевого пункту, що виявляється в умовній формулі «від / з + компонент – до + компонент». Таку формулу репрезентують ФО з повторенням слів однієї частини мови та однотипними конструкціями одиниць з прийменниками *від / з .. до*: *з (від) голови [аж] до ніг (до стіп)* ‘1. Повністю, цілком. 2. Дуже’ (СФУМ : 158), *з голови до п’ят* ‘ *у ролі обст.* Увесь, цілком, повністю’ (ФСУМ УД, I : 219), *з ніг до голови* ‘цілком, повністю’ (УР ФТС : 74) та ін. Структури з таким чинником створення підсилення, як повтор, розкривають окрім кінцевого компонента-точки й «відправний» пункт руху. Відмітимо, що подібні одиниці репрезентують переважно напрям вектора «вгору», компонентом-межею якого є соматизм. Але деякі ФО розкривають і площину горизонталі: *від вуха до вуха* ‘дуже широко’ (ФБЛ : 36), *від дошки до дошки* ‘*перев. зі. сл. прочитати, читати і под.* Нічого не пропускаючи, від початку до кінця; повністю’ (СФУМ : 218), *від рядка до рядка*

‘все повністю, від початку до кінця’ (СФУМ : 627), *від краю [і] до краю* ‘2. Повністю весь (вся, все)’ (СФУМ : 311). Повнота виявлення передана охопленням від одного «пункту» до іншого. ФО *з (від) ранку (рання) до [самого] вечора (до смерку, до смеркання, дотемна, до ночі)* ‘весь день; цілими днями, протягом довгого часу’ (СФУМ : 593) представляє часовий вектор. Так, «межа часу або простору може визначатися завдяки одночасному вживанню прийменників *від – до*» [7 : 336].

Ряд ФО передбачає вектор інтенсивності, кінцевим пунктом якого є певне умовне поняття, що позначається компонентами *край*, *кінець*, *верх, межа*. Одне зі значень слова *межа* за СУМ таке: «*чого, чому і без додатка, перен.* Допустима норма чого-небудь дозволеного; *перен.* – останній, крайній ступінь» [СУМ, IV : 666–667]. Така своєрідна межа є умовною нейтральною зоною, «обмежувальною лінією», має свій «край». СУМ подає таке значення слова *край* «1. Лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; кінець» [СУМ, IV : 320–321]. Компонент «край» у сполученні з просторовим прийменником «через», що також є в одиницях, символізує «обмежувальну лінію», яка перетинається вектором: *переливати / перелити [чашу] через край (через вінця і т. ін.)* ‘2. Досягати найвищого рівня, найбільшої міри’ (СФУМ : 495), *перебирати через край* ‘діяти дуже прямолінійно, не рахуючись ні з чим; сильно перебільшувати; більш ніж треба, надзвичайно’ (УР ФТС : 137), *сягати через край* ‘виявлятися понад міру’ (СФУМ : 704), *через край* ‘понад міру, дуже багато’ (СФУМ : 310). Виявлення ознаки як прямування в кінцевий пункт, наближення «до краю» розкривається в конструкціях з прийменником *до*: *дійшли (доїхали) до краю* ‘вживається для вираження крайньої межі чогось’ (УР ФТС : 49), *до краю* ‘гранично, далі нікуди, цілком’ (ФБЛ : 91). Перетин межі як перехід через «верх» бачимо в ФО *через верх* ‘1. Заповнений до краю або вище країв; дуже повний. 2. Надміру, занадто’ (СФУМ : 58).

Отже, розглянувши значну кількість ФО із семантикою інтенсивності на основі спільного структурного показника (прийменники *до*, *по*, структури з повторенням слів однієї частини мови та однотипними конструкціями одиниць, одиниці з компонентом *край* чи компонентом у такому значенні), що має фіксоване місце, ми визначили наскрізний чинник підсиленого значення – вектор інтенсивності, під яким ми розуміємо просторовий (напрямки вгору, донизу), часовий вектори та кінцеву межу. Умовно можемо зобразити це формулами «до / по + компонент», «від / з + компонент – до + компонент». Вектор прямує до умовної точки, повнозначного компонента-межі у структурі одиниці, якими найчастіше є соматизми, що підкреслює

антропоцентричність ФО із семантикою інтенсивності. Розгляд матеріалу через призму наскрізного чинника дозволяє виявити специфіку творення семантики інтенсивності ряду ФО, зосередити увагу на ролі експліцитних засобів її виявлення.

Подібні дослідження є перспективними для розгляду семантики інтенсивності фразеологічних одиниць як актуальної проблеми вивчення фразеосемантичної системи мови.

Література

1. Божко Ю. О. Прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів : дис. ... канд. філол. наук : 01.02.01 / Божко Юлія Олександрівна – Харків, 2002. – 206 с.

2. Божко Ю. О. Роль прийменників у творенні мінімальних фразеологічних одиниць прийменниково-відмінкової моделі / Ю. О. Божко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченка. – Харків, 2000. – Вип. 5. – С. 125–131.

3. Вихованець І. Р.Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. видво «Пульсари», 2004. – 400 с.

4. Ігнатенко Д. С. Образна основа фразеологізмів зі значенням інтенсивної фізіологічної дії та стану в германських та слов'янських мовах / Д. С. Ігнатенко // Нова філологія. Збірник наукових праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – №63. – С. 139–145.

5. Калита А., Алексієвець О. Взаємодія засобів інтенсифікації експресивних висловлювань / А. Калита, О. Алексієвець // Наукові записки. Серія : мовознавство. – 1998. № 1 (8). – С. 82–87.

6. Локшина Т. Ф. Функционально-коммуникативное поле усиления в современном английском языке : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Т. Ф. Локшина. – Одесса, 1988. – 15 с.

7. Марчук Л. М. Прагматичний та синтагматичний аспекти ядра та периферії поля градації в сучасній українській мові / Л. М. Марчук // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – Випуск XV – XVIII. – С. 333–337.

8. Полянский А. Н. Категория интенсивности признака в русском языке : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык» / А. Н. Полянский. – М., 1978. – с. 16.

9. Туранский И. И. Семантическая категория интенсивности в английском языке / И. И. Туранский. – М. : высшая школа, 1990. – 173 с.

10. Шевченко И. М. Степень синонимичности адвербиальных фразеологических единиц, обозначающих большую степень интенсивности чувств и состояний человека / И. М. Шевченко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць / За заг. ред. Л. А. Лисиченка. – Харків, 2000. – Вип. 5 – С. 138–146.

Джерела

СлГр	Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У 4 т. / НАН України. Інститут української мови. – К. : Наукова думка, 1996 – 1997.
СУМ	Словник української мови: у 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
СФУМ	Словник фразеологізмів української мови / [уклад.: В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
УР ФТС	Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х. : Прапор, 1997. – 442 с.
ФБЛ	Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник / [гол. ред. С. Є. Панцьо]. – Тернопіль: Джура, 2010. – 224 с.
ФМЛ	Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / [уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2002. – 735 с.
ФСУМ	Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1988. – 224 с.
ФСУМ УД	Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: у 2-х т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984. – Т. 1. – 304 с.; Т. 2. – 384 с.

Lilia DIDUN

Peculiarities of identification the semantics of intensity by penetrating through factor in the phraseology with the common component at a fixed location

The article deals with the structural and semantic features of idioms with semantics of intensity. Considered phraseology, based on a common structural component at a fixed location, determined on the basis of its semantics. Prepositions considered as idiomatic material factors. Cross-cutting factor to identify amplified meaning in idioms "vector" intensity is analyzed. We consider the conditional "border" of vector movement, which is a component of full meaning, to designate a specific or abstract concept or real thing.

УДК 811.161.2.373.374.